

Markbogsanalyser og bebyggelseshistorie i Østjylland

AF POUL RASMUSSEN

I de sidste 35 år har nærværende artikels forfatter fra tid til anden arbejdet med markbogsundersøgelser og analyser af landskifterne i Århusegnens byer 1683. Det var meningen, at disse undersøgelser skulle være fortsat, indtil landskifterne var undersøgt i alle de byer, som ligger i det ikke særligt store område nord og vest for Århus, i hvilket det var almindeligt, at byernes gårde var delt i grupper, hvis agre i bymarkernes forskellige fald lå sammen og som regel fulgte efter hinanden i en bestemt rækkefølge. Derefter var det tanken, at der skulle være givet en sammenfattende redegørelse for resultaterne af undersøgelserne og deres betydning for bebyggelses- og ejendoms historien m.m. Metodisk gennemførte landskifteanalyser kræver imidlertid så lang tid, at en plan som den ovenfor skitserede ikke kan realiseres af en enkelt mand, der kun kan afse en begrænset del af sin arbejdsdag på denne opgaves løsning. Da jeg af denne grund har opgivet at analysere flere byers landskifter, vil jeg afslutte arbejdet med en oversigt over resultaterne af de undersøgelser, der er foretaget.

Bøger og afhandlinger samt utrykte forarbejder, til hvilke der henvises i det følgende

- 1a August F. Schmidt: Aaby Sogns Historie I (1941) s. 35–53 og 69–71 og II (1943) s. 7–21.
- 1b Samme: Brabrand og Aarslev Sognes Historie III (1939) s. 123–133.
- 1c Samme: Brabrand og Aarslev Sognes Historie V (1947) s. 1–8.
- 1d Samme: Viby Sogns Historie II (1949) s. 10–22.
- 1e Aarhus Stifts Aarbøger 1944 s. 14–21.
- 1f Østjydsk Hjemstavn 1949 s. 157–160.
- 1g Jyske Samlinger 5.r. VI s. 190–203.
- 1h Jyske Samlinger 5.r. VIII s. 36–59.
- 1i Henrik Larsen: Vejlbj Sogns Landbohistorie (Aarhus Stifts Aarbøger 1927 s. 94–145).
- 2 Aarhus Stifts Aarbøger 1956 s. 34–80.
- 3a Bol og By II (1962).
- 3b Forarbejder til markbogsanalyser m.m., der ligger i P. Rasmussens samling i Landsarkivet for Nørrejyllands håndskriftsamling, især HI (14). 3–5. Opmærksomheden henledes på, at der i samlingen også findes forarbejder til de offentliggjorte analyser, for hvis vedkommende der ikke henvises til samlingen.

- 4a August F. Schmidt: Frøslev og Mollerup Sognes Historie (1955) s. 130–34.
 4b Samme: Brørup Sogns Historie (1949) s. 78–98.

Der henvises til ovennævnte bøger, afhandlinger og forarbejder ved de til venstre for forfatternavnene og titlerne anførte tal og bogstaver.

Gårdgruppeskifter og bol

Byernes navne	Gårdgruppernes antal	De benyttede metoder	Bolens antal	Bymarkernes størrelse i tdr. land og (tdr. hartkorn)	Den gennemsnitlige størrelse af gårdgrupper og bols tilliggende	Størrelsen af de enkelte gårdgrupper tilliggende i tdr. land	Kildehenvisninger
<i>Rougsø herred</i>							
Vore s. og by	–	–	4	1030,2 (163,7)	257,5 (40,9)	1h
<i>Sønderbald herred</i>							
N. Årslev s. og by	4	I	–			3a
V. Alling s. og by	–	–	5	670,0 (115,1)	134,0 (23,0)	1h
<i>Sønder Djurs herred</i>							
Tirstrup s. og by	1	–	4	1130,1 (107,4)	282,5 (26,9)	1h
Nørup	–	–	1	Nedlagt i 1683		1h
<i>Mols herred</i>							
Helgenæs s, Borup	(1)	–	–	390,2 (29,6)	–	1h
Tved s., Dejred	3 el.4+x	I	–	699,6 (97,1)	–	1h
Tillerup	1	–	–	198,5 (29,8)	–	1h
Tved	4	I	–	477,7 (73,2)	119,4 (18,3)	1h
281,9 140,9 145, 138					1h	Vistoft s., Begtrup
Fuglsø	0	–	–	342,2 (16,0)	–	1h
<i>Ø. Lisbjerg herred</i>							
Bregnet s., Følle	1	III	1	639,5	–	3a

				(90,3)				
Egå s. og by	8	I	-	608,4	76,1	77, 68, 64, 59, 57, 50, 64, ca. 60	1g	
				(118,9)	(14,9)			
Lystrup	2(?)	I	2	223,5	111,8	1e	
				(49,9)	(24,9)			
<i>Hasle herred</i>								
Brabrand s. og by	4 el. 2	I	-	409,1	102,3	93, 140, 34, 132 el. 233, 166	1c	
				(103,1)	(25,8)			
Gellerup	1	-	-	167,9	-	1c	
				(27,5)				
True	8	I	-	603,0	75,4	I-VII mel. (80) 88 og 91,	1c	
				(118,4)	(14,8)	VIII 46 el. 79		
Hasle s. og by	8	II	-	601,3	75,2	71, 69, 74, 67, 74, 74, 73, 73	2	
				(89,2)	(11,2)			
Kasted s. og by	1	-	2	290,9	145,5	2	
				(39,6)	(19,8)			
Lyngby s. og by	(1)	-	-	273,7	-	2	
				(42,0)				
Yderup	1	-	-	158,0	-	2	
				(23,9)				
Skejby s. og by	4	II	-	507,1	126,8	123, 120, 121, 96	2	
				(79,0)	(19,8)			
Tilst s., Brendstrup	3	II	-	272,9	91,0	124, 81, 64	2	
				(51,6)	(17,2)			
Tilst	9	I	-	761,0 ¹	84,6 ¹	84, 76, 74, 74, 73, 72, 72, 68, 74	1g	
				(120,7)	(13,4)			
Vejlby s. og by	12	I	12	933,8	77,8	1i	
				(185,0)	(15,4)			
Åby s. og by	3	I	-	468,0	156,0	119, 176, 188	1a	
				(88,1)	(29,4)			
Årslev s. og by	5	Ia	5 ^{1/2}	534,9	106,9 og 97,3	1b	
				(105,2)	(21,0) og (19,1)			
<i>Vester Lisbjerg herred</i>								
Grundfør s. og by	1	-	-	831,7	-	1h	
				(157,1)				
Hinnerup	1	-	-	217,7	-	1h	
				(32,5)				
Ølsted s. og by	5	III	5	435,8	87,2	1h, 3b	
				(69,7)	(13,9)			
<i>Framlev herred</i>								
Borum s. og by	7	III	-	803,7	114,8	3b	
				(101,4)	(14,5)			
Framlev s. og by	3	III	-	324,9	108,3	3b	
				(51,9)	(17,3)			

1 Fra regnes de 45 tdr. land, der var den i Tilst bymark indlemmede del af den nedlagte landsby Todderups mark, bliver bymarkens areal 716 og bolets 79,5 tdr. land.

Højby	1	-	-	164,6	-	3b
				(21,8)			
Hørslev og Vorgård	3	III	-			3b
Hørslevgård og							
Hørslevbøl	1	-	-			3b
Labing	4	III	-	338,0	84,5	80, 74, 65(?), 71	3b
				(65,2)	(16,3)		
Lillering	2	III	-	174,7	87,4	3b
				(34,1)	(17,0)		
Snåstrup	1	-	-	65,4	-	3b
				(10,0)			
Galten s. og by	1	-	-	270,2	-	3b
				(54,7)			
Harlev s. og by	0	-	-	197,6	-	3b
				(31,3)			
Skiby	1	-	-	200,9	-	3b
				(32,7)			
Tostrup	1	-	-	318,7	-	3b
				(46,0)			
Sjelle s. og by	6	III	-	409,8	68,3	3a
				(95,2)	(15,9)		
Skivholme s., Herskind	6	III	-	514,0	85,7	72, 49, 59, 54, 77, 81	3b
				(81,2)	(13,5)		
Skivholme	5	III	-	284,6	56,9	3b
				(48,3)	(9,7)		
Terp	1	-	-	80,2	-	3b
				(14,6)			
Skovby s. og by	7	III	-	544,8	77,8	3b
				(84,2)	(12,0)		
Skørring s. og by	1	-	-	234,7	-	3b
				(54,8)			
Storring s. og by	1	-	-	366,1	-	3b
				(48,9)			
Høver	1	-	-	220,8	-	3b
				(51,0)			
<i>Ning herred</i>							
Kolt s. og by	1	-	- ²⁾	271,6	-	3b
				(40,9)			
Stautrup	2	II	-	268,7	134,4	2
				(51,2)	(25,6)		
Viby s. og by	0	-	-	850,0	-	1d
				(163,6)			
<i>Hads herred</i>							
Saksild s., Kysing	0	-	-	249,4	-	1h
				(57,3)			

2 Efter hvad Århus kannikebords jordebog ca. 1315 oplyser (Scr Rer Dan VI s. 429 f.), var Kolt bymark delt i 3 lige store dele, hvilket muligvis er ensbetydende med, at den var opstået ved sammenlægning af 3 oprindeligt selvstændige marker. Se nærmere Østjysk Hjemstavn 1941 s. 32 ff. og 1h s. 77.

Gjern herred

Låsby s. og by	1	-	2	294,0	147,0	1h
				(63,5)	(31,7)		

Hatting herred

Hedensted s. og by	1	-	3	602,6	200,9	1h
				(82,0)	(27,3)		
Lille Dalby	1	-	1	135,8	-	1h
				(21,1)			
Torup	0	-	1	193,6	-	1h
				(31,8)			

I den første rubrik i ovenstående tabel anføres navnene på byerne og på de sogne og de herreder, i hvilke de lå. Tabellen er først disponeret topografisk (dvs. i overensstemmelse med den i Trap: Danmark benyttede rækkefølge) efter herreder, inden for herrederne alfabetisk efter sognenavnene og inden for sognene alfabetisk efter bynavnene. Enestegårde, øde marker og byer, som kun bestod af to gårde, er ikke medtaget, da det er udelukket, at der i disse bebyggelser kan forekomme flere gårdgrupper. I øvrigt medtager tabellen alle byer i Hasle herred bortset fra Geding, der oprindeligt lå i Sabro herred. Ligeledes medtager den alle byer i Framlev herred bortset fra Stjær syd for ådalen. De resterende byer er hovedsagelig dem, der omtales i Århus kannikebords jordebog ca. 1315.

I den anden rubrik opgives antallet af de gårdgrupper, hvis gårdes agre mange gange lå sammen og i de fleste tilfælde fulgte efter hinanden i en bestemt rækkefølge regnet fra syd eller fra øst. Iberegnet i dette antal er dog også de enkelte gårde, hvis tilliggender var fordelt på bymarkens fald på samme måde som gårdgruppernes.

Gårdgrupperne er enten bestemt efter en tillempelse af den metode, Henrik Larsen har benyttet i sin afhandling »Nogle Oplysninger om danske Landsbyer« (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1918 s. 177 ff.), efter de metoder, som er beskrevet i 2 s. 5 ff., eller efter dem, der er beskrevet i 3a. I tabellens tredje rubrik angiver romertallene I, II og III, at bestemmelsen er foretaget henholdsvis efter den første, den anden og den tredje af disse metoder. De resultater, man kommer til ved at benytte den sidste metode, er de mest pålidelige. I lb s. 125 ff. er der gjort et forsøg på at finde en metode til bestemmelse af gårdgrupperne i »bolskiftede« byer, i hvilke de enkelte gårdgrupper havde fået agre anvist i en bestemt rækkefølge. I tabellens tredje rubrik betegner Ia denne metode³.

3 I 1a I s. 48 f. er det påvist, at de procentdele af nogle gårdes samlede tilliggender, som lå i de forskellige vange, ligger hinanden nærmere end de procentdele af de øvrige gårdes samlede tilliggender, som lå i de samme vange (jævnf. 1a II s. 16 f.). Dette forhold styrker formodningen om, at disse gårde har udgjort en gårdgruppe.

Århus kannikebords jordebog ca. 1315 (Scr Rer Dan VI s. 423 ff.) opgiver en række byers boltal, medens dette for andre byers vedkommende kan beregnes bl.a. på grundlag af jordebogens oplysninger. I tabellens fjerde rubrik anføres byernes boltal, for så vidt som det kendes fra eller kan beregnes på grundlag af jordebogen ca. 1315.

I tabellens femte og sjette rubrik er henholdsvis størrelsen af bymarkerne og den gennemsnitlige størrelse af deres bol eller deres gårdgruppers tilliggender angivet i tønder land og tønder hartkorn i henhold til Henrik Pedersen: De danske Landbrug 1628. Hartkornsopgivelserne er sat i parentes.

Den gennemsnitlige størrelse af bolene og gårdgruppernes tilliggender er fundet ved division af den femte rubriks tal med antallet af gårdgrupper eller bol. I en række byer er det samlede areal af de agre, der må tilskrives de forskellige gårdgrupper, imidlertid også beregnet på grundlag af markbøgernes opgivelser 1683. Disse arealer i tdr. land anføres i tabellens syvende rubrik.

Den ottende rubrik endelig indeholder henvisninger til de bøger og afhandlinger og til de utrykte forarbejder til afhandlinger, i hvilke byernes gårdgrupper er bestemt og antallet af deres bol beregnet.

I Henrik Larsens ovenfor citerede afhandling i Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1918 er det påvist, at i nogle byer, i hvilke de enkelte gårdgruppers agre fulgte efter hinanden i samme rækkefølge regnet fra syd eller fra øst, var gårdgruppernes antal det samme som deres boltal, der kendes fra middelalderlige eller yngre kilder, medens deres antal i de øvrige byer ville være passende boltal. Henrik Larsen identificerer derfor gårdgruppernes agertilliggender i alle byer med et sådant landskifte med deres bol. Henrik Larsens kategoriske identifikation af gårdgruppernes agertilliggender med byernes bol kan ikke opretholdes. Et gårdgruppeskifte af denne art kan nemlig også være opstået ved deling og sammenlægning af gårdene i tiden efter bolinddelingen eller ved omrebninger, hvorved gårde, der havde samme ejer, fik tildelt agre, som lå ved siden af hinanden i en bestemt rækkefølge. Ikke desto mindre er det dog sandsynligt, at gårdgruppernes antal i mange byer er det samme som bolenes.

I de byer, hvis gårde udgjorde en enkelt gruppe, fulgte gårdenes agre altid efter hinanden i en bestemt rækkefølge regnet fra syd eller fra øst. Denne form for landskifte er i langt de fleste tilfælde et solskifte, der har afløst et ældre landskifte, eventuelt et, der hvilede på en opdeling af gårdene i flere grupper. Ser man bort fra de byer, i hvilke gårdene udgjorde én gårdgruppe, er der kun tre byer, hvis gårdgrupper er bestemt, og hvis boltal kendes, nemlig Lystrup, Ølsted og Vejlbj. I dem alle er antallet af gårdgrupper og bol det samme. Deres landskifter bekræfter således Henrik Larsens teori.

Bolene svarede gennemsnitlig til 96 tdr. land 1688. Man kan derfor ikke regne med, at de gårdgruppers tilliggender, hvis størrelse afviger meget fra dette gennemsnit, er bol. Hvad bolenes størrelse i øvrigt angår, kunne den variere en del fra by til by, hvorimod bolene i samme by som regel var lige store. Ved indlemmelser af store særjorder (ornum) eller (dele af) nedlagte bebyg-

gelsers agerjord i bymarkerne og ved delinger og sammenlægninger, som efterfulgtes af omrebninger af hele bymarken, kunne der imidlertid fremkomme gårdgrupper, hvis tilliggender var fordelt på gårdene på samme måde som bolene, men var mindre eller større end disse⁴. Som det fremgår af tabellen, er en af gårdgruppernes tilliggende således væsentligt mindre end de andre gårdgrupper i Skejby og eventuelt også i True. Den mulighed foreligger, at disse gårdgrupperes tilliggender svarer til indlemmede særjorder eller dele af nedlagte bebyggelsers marker. I Åby har gårdgrupperne og de til gårdgrupperne svarende enkeltgårde engang haft lige store tilliggender, hvis man går ud fra, at en nedlagt bebyggelses agerjord er indlemmet i bymarken og ved en omrebning blev fordelt på den anden og den tredje gårdgruppe, eller hvis man antager, at gårdgruppen med det mindste tilliggende var en nedlagt og indlemmet bebyggelse (se 1a I s. 51 ff. og II s. 21). I Brabrand har gårdgrupperne haft omtrent lige store tilliggender, hvis man tænker sig, at den første og den tredje er opstået ved omrebning efter deling af en enkelt nedlagt bebyggelse. Hvis der kun var to gårdgrupper i Brabrand, må man naturligvis antage, at de begge er blevet udvidet med hver sin del af den nedlagte bebyggelse (se 1c s. 3 f). Endelig kan gårdgrupperne i Herskind have haft næsten lige store tilliggender, hvis man antager, at den anden, den tredje og den fjerde er opstået ved omrebning efter sammenlægning og deling af to lige store gårde⁵.

Som tabellerne viser, var der mange byer, i hvilke samtlige gårde udgjorde en enkelt gårdgruppe, hvis agre fulgte efter hinanden i en bestemt rækkefølge regnet fra syd eller fra øst. Hvis bymarken, således som tilfældet var f.eks. med Snåstrup og Terp i Framlev herred ikke var større end et enkelt bol plejede at være, er det muligt, at de pågældende byers marker har udgjort et enkelt bol. Hertil kommer, at et landskifte, som ikke kan adskilles fra et étgruppeskifte, fremkommer, når en »bolskiftet« bys gårde var delt i to eller flere grupper, hvis agre fulgte efter hinanden i en bestemt rækkefølge regnet fra syd eller fra øst, og når de var delt i to grupper, og den samme gårdgruppe sjældent fik tildelt to sæt agre, som lå ved siden af hinanden (se f.eks. 2 s. 59). Bortset fra disse tilfælde var étgruppeskifterne de såkaldte solskifter, der som ovenfor omtalt ofte har afløst ældre landskifter.

*Bolenes og gårdgruppeskifternes oplysninger
om gårdenes (bedriftenhedernes) historie*

Henrik Larsen har fremsat den hypotese, at man omkring år 1000 søgte at sikre, at ledingsbyrderne blev retfærdigt fordelt, ved at inddele landsbyens

4 Efter hvad Århus kannikebords jordebog ca. 1315 oplyser (Scr Rer Dan VI s. 435), er det halve bol i Årslev således halvdelen af den nedlagte bebyggelse Rætebøls mark.

5 Landskiftet i Egå kan foruden på den i tabellen angivne måde fortolkes således, at byens gårde var delt i 7 gårdgrupper, af hvilke de to havde tilliggender, der var halvanden gang så store som de øvrige gårdgrupper. Dette kan skyldes, at en nedlagt bebyggelses mark var fordelt på de to gårdgrupper.

gårde i lige store lægd. Hvert af disse lægd, som kaldtes bol, skulle stille en mand, når leding blev udbudt, og for at der ikke skulle være tvivl om, hvilke gårde der hørte til et bestemt lægd, og i hvilken orden de forskellige gårde havde mødepligt, omrebede man bymarkerne og tildelte de enkelte bol agre, som lå sammen og fulgte efter hinanden i den for gårdenes mødepligt fastsatte rækkefølge. Bolinddelingen resulterede i fremkomsten af det for de boldelte byer ejendommelige landskifte. Inddelingen af alle byers gårde i lægder og en fuldstændig omrebnings af samtlige bymarker var en urimelig kompliceret foranstaltning, der krævede så stort et administrativt apparat og greb så afgørende ind i ejendoms- og dyrkningsforholdene, at statsmagten omkring år 1000 næppe har været stærk nok til at gennemføre den. Den betydelige forskel, der kan være på størrelsen af to byers bol, gør det heller ikke sandsynligt, at bolinddelingen er foretaget med det formål at skabe et retfærdigt grundlag for offentlige byrders påligning.

I de middelalderlige kilder er ordet bol ofte betegnelse for det, man kalder et agerbol, dvs. bestemte stykker af bymarken, som kunne have deres særlige navn (Degetbol, Ugetsbol osv.). Da agerbolene regnedes for at være lige store, blev ordet bol også betegnelse for et bymål, nemlig en bestemt andel af og retten til en bestemt andel af en bys boldelte jorder. Alle sprogforskere er imidlertid enige om, at bol er en afledning af den stamme, der indgår i ud-sagsordet bo. Anvendt i forbindelse med landsbyerne må dets oprindelige betydning således være en eller anden form for bolig. Undertiden oversætter kilderne ordet bol til latin og gengiver det da altid ved mansus, hvis oprindelige betydning ligeledes er bolig. Jævnf. også fransk manse, tysk Hufe og engelsk hide.

Såvel de middelalderlige kilders som markbøgernes bol svarede som regel til mere end en enkelt gårds tilliggende. Gerhard Hafström antager, at dette skyldes, at de boliger, efter hvilke bolene havde navn, var ættegårde, grupper af gårde, som tilhørte samme husholdning, en storfamilie (Kulturhistorisk Leksikon, artiklen Byamål med henvisninger). Forklaringen kan dog også være den simple, at bolinddelingen er ældre end (afslutningen) af den betydelige forøgelse af de dyrkede arealer og af befolkningstallet, der fandt sted i 11.-13. århundrede. Under alle omstændigheder omfattede de pågældende boliger ikke jordløse huse o.lign., men har i alt fald været gårde, altså bedriftsenheder, der var store nok til at ernære en familie.

Hvad enten man benytter middelalderlige taksationsenheder som mark guld og Falsterlistens mark eller 1600-tallets arealer og hartkorn som sammenligningsgrundlag, kan der være en betydelig forskel på størrelsen af to byers bol, hvorimod de middelalderlige bol i samme by var eller regnedes for at være lige store. Dette kan naturligvis stå i forbindelse med, at de forskellige byers gårde var lige store på bolinddelingens tid. Da det i middelalderen var almindeligt, at man først fordelte offentlige byrder på en række ligestillede lægder, og da det ved rebninger og andre former for jorddeling kunne være praktisk,

at man begyndte med at dele de pågældende jordstykker i lige store lodder, foreligger den mulighed imidlertid også, at det ikke var de gårde, efter hvilke bolene havde navn, men kun agerbolene og bolene i deres egenskab af bymål, der var lige store. I så fald har nogle af sidstnævnte bol fra første færd bestået af (dele af) flere gårdes tilliggender.

Det er almindelig antaget, at bolene har været benyttet som påligningsgrundlag ved offentlige byrders fordeling ikke blot på samme by, men trods størrelsesforskellen også på flere byer. Hvis der har eksisteret byer, hvis bols størrelse afveg helt ekstremt fra gennemsnittet, forudsætter en sådan anvendelse formodentlig en regulering af disse byers bol.

Ovenfor s. 13 er der omtalt forskellige udviklingsforløb, ved hvilke man kan tænke sig, at et regelmæssigt bolskifte blev ændret til et gårdgruppeskifte, hvis gårdgrupperes tilliggender ikke var lige store. Hvad i øvrigt de byer angår, hvis gårdgrupperes tilliggender ikke havde samme størrelse, må man også regne med den mulighed, at de aldrig har været bolskiftet, men at de enkelte gårdgrupper svarer til lige så mange oprindelige gårde af forskellig størrelse, som er blevet til de gårde, vi kender fra markbøgerne, ved udstykninger og sammenlægninger.

Nummererer man de undersøgte byers gårde således, som de er nummereret i registrene til markbøgerne, eller i overensstemmelse med den rækkefølge, hvori deres agre er beskrevet i den første vang⁶, markbogen behandler, bestod disse byers gårdgrupper af de nedenfor anførte gårde. Tankestreger mellem gårdenes numre angiver, at de agre, der tilhørte den gård, hvis nummer står foran tankestregen, plejede at ligge syd eller øst for de agre, der tilhørte den gård, hvis nummer står efter tankestregen.

Sønderhald herred

N. Årslev: I = 2-7-(12 el. 15 el. (12-15))-(3 el. 4 el. 3-4 el. 4-3). II = (9 el. 13 el. 9-13 el. 13-9). III = 16-10-11-8. IV = 4,5,6,12,14 med tendens til 14-12-5-4-6.

Sønder Djurs herred

Tirstrup: 3-(6-5-4 el. 4-5-6)-7-8-9-11-12-13-14-16-2-15-10-(1 el. 17).

Mols herred

Borup: Tendens til 4-3-5-1-6-7-8-2.

Dejred: I = (12 el. 22)-13-14-16-4-6-7-9. II = 18-17-21-1-3. (III = 10-19. IV = 5-20 el. III = 10-19-5-20). Gårdene 2, 8, 11 og 15 indgår ikke i nogen gårdgruppe⁶

Tillerup: (2 el. 3)-1-4-6-5-7.

Tved: I = 1-6-7-11-(4 el. 1 el. 10). II = 1-4-10. III = 10-8-(3 el. 3-7). IV = 2,5,9, muligvis 10⁶.

Begtrup: I = 4-3-8-1-2-8-6. II = 9-7-5-10-8-6⁶.

6 Nb: De i 1h anførte numre er ikke markbøgernes, men numrene i matriklen 1688. De afviger derfor undertiden fra numrene i tabellen.

Ø. Lisbjerg herred

Følle: 2-3-4-5-6-1-(7-A el. 7 el. A)-B-12-(A el. 7)-B-15-(1 el. 14 el. 1-A el. 14-A). A = 11 og (el.) 13. B = 8,9 og (el.) 10.

Egå: I = 9-16-13-6. II = 3-5-11. III = 10-9-15. IV = 10-1-14-17. V = 2-14-7. VI = 12-17-2. VII = 16-8-(15 el. 11)-7-4. VIII = 11-12 og 11-16 og 2 (?)⁷.

Lystrup: I = 1-4. II = en del af 1 og 4 samt de øvrigt tre gårde (?).

Vester Lisbjerg herred

Grundfør: 1-2-3-4-5-6-7-8-9-10-11-12-13-14-15-16-17-18-19.

Hinnerup: 1-4-3-2.

Ølsted: I = 5-9-2-10-8. II = 12-4-11-6-11-5. III = 1-3-7-10-12. IV = 8-11-4-1. V = 8-3-11-4-12.

Hasle herred

Brabrand: I = 2-1-3. II = 13-8-4-5-10. III = 7-9. IV = 11-2-(6-7 el. 6 el. 7)-12. Eller A = I+II, B = III+IV.

Gellerup: 3-1-4-2.

True: I = 15-6-16-6-7. II = 19-8-12-9-5. III = (3-10-9-7-18 el. 9-7-18-3-10). IV = (11-(1 el. 2)-14-13-19 el. 14-13-19-11-(1 el. 2)). V = 11-14(-5)-4-6-1-3. VI = 10-14-15. VII = 15-4-18. VIII = 16-17.

Hasle: I = (2-9 undertiden 9-2). II = 5-4. III = 11-10. IV = 11-9-12. V = 13-8-6. VI = 15-8-14. VII = 3. VIII = 7.

Kasted: 8-3-4-6-1-8-2-5-7.

Lyngby: Tendens til 4-5-3-1. Udenfor gårdgruppen 2.

Yderup: 1-4-2-3-1-2.

Skejby: I = (2 el. 7)-(7 el. 2)-8-12. II = 10-3-5-9. III = 11-13-2-(1 el. 7)-4-2. IV = 4-7-3-1.

Brendstrup: I = 3-1-3-1. II = 6-2-4. III = 5.

Tilst: I = 13-2-3. II = 9-10-5. III = 2-6. IV = 11-12. V = 3-1-10. VI = 14-12. VII = 8-7. VIII = 14-5. IX = 15.

Vejlby: I = 3-18-17. II = 3-5-12-15. III = 23-9-2-27-19. IV = 1-8-24-22. V = 21-20-1-12-14-19. VI = 5-10-9-2. VII = 11-4-11. VIII = 23-22-4-6. IX = 6-26-25-7. X = 21-16-14-13. XI = 29-15-6-10. XII = 19-27-30-7-24.

Äby: I = 6-5-4-3. II = 10-9-11-2. III = 1,(2),7,8,(9),12.

Årslev: Muligvis I = 7-6(-4). II = 4-14-3-12. III = 9-10-13. IV = 13-2-5. V = 11-1-8 (= 1½ bol).

Framlev herred

Borum: I = 1-3-17-2-B. II = 4-17-B-3-14-17-1. III = (12 el. 11)-1-14-11-(2 el. 12-2)-8-15. IV = A-8-13-14-11-7. V = B-1-7-1-13. VI = 12-B-A-(1 el. 3. el. 4 el. 3-1 el. 4-1). VII = 13-15-(B el. 4 el. B-4)-15-1. A = 5 og (el.) 6. B = 9 og (el.) 10.

Framlev: I = 7-6-2-10-1. II = (3-(1 el. 1-10) el. 3-1-3-1-10). III = B-A-B-A el. udsnit af denne gårdgruppe. A = 4 og (el.) 5. B = 8 og (el.) 9.

Hørslev og Vorgård: I = 2-4-1. II = 3-5. III = 6.

Højby: 8-7-(6 el. 9)-5-4-3-2-1.

⁷ Måske eksisterede gårdgruppe VIII slet ikke. I så fald bestod VI af 11-12-17-2 og VII af 11-16-8-(15 el. 11)-7-4.

Hørslevgård og Hørslevbol: 4-2-3-2. 1's, d.v.s. Hørslevgårds, tilliggende bestod af hele fald el. sammenhængende stykker af fald.

Labing: I = 1-8-4. II = (2,3,4,5 el. en el. flere af disse gårde) - 7, ofte (2 el. 3)-5-7. III = (6 el. 1)-7. IV = (2 el. 3)-1.

Lillering: I = (1 el. 1-3-1)-5-3. II = (4 el. 4-7)-(2 el. 2-7 el. 7).

Snåstrup: 1-3-1-3-2.

Galten: 1-2-5-6-4-3-4-8-7.

Skiby: 3-2-1.

Tostrup: 4-8-1-9-3-5-7-2-10-6.

Sjelle: I = 19-(2 el. 7)-(12 el. 11)-8-5-(12 el. 12-11 el. 11)-16. II = 15-17-6-(16 el. 2). III = (6 el. 6-16)-14-13-17. IV = (16 el. 2)-18-3-(4 el. 9). V = (4 el. 1-4)-19-6. VI = (3-1 el. 3 el. 1)-2-15.

Herskind: I = (7 el. 1)-18-(7 el. 1)-A. II = 12-17-15-11. III = (7 el. 1)-10-4-A-2. IV = (16-18 el. 18)-(17-15 el. 17 el. 15)-B-11. V = 2-B-(7 el. 1)-3. VI = 4-3-17-16-(7 el. 1)-17. A = 5 og (el.) 6. B = 13 og (el.) 14.

Skivholme: I = (2 el. 1-2)-5-8-1. II = 1-2-5-3-7. III = (8-4 el. 7-8-4 el. 4)-2-(5 el. 5-1). IV = 7-6. V = (7 el. 6-8-7)-4-(3 el. 3-6).

Terp: 1-2-3.

Skovby: I = 2-5. II = 11-10-12-(1 el. 17). III = 7-13-7. IV = 11-5-(16 el. 13)-6. V = (1 el. 17)-10-(1 el. 17). VI = 15-9-6-9-4. VII = 3-(14 el. 14-15 el. 15-14)-8-16-3.

Skørring: 6-3-7-4-(8 el. 9-8)-11-10-2-1.

Storring: 3-(2,11)-10-8 el. 10-1-8)-(7,9)-6-5-4.

Høver: (7 el. 2-7 el. 3-7 el. 10-7)-8-6-1-5-(3 el. 1-3 el. 3-1)-(9 el. 9-1)-4 eller 3-4-5-6-7-8-9-1-(2 el. 2-4 el. 2-10).

Ning herred

Kolt: (1 el. 2)-3-4-5.

Stautrup: I = 3-1-3-2-(6 el. 1-6 el. 1)-(7 el. 5). II = 2-3-1-2-4.

Gjern herred

Låsby: 1-7-(9 el. 8)-2-3-4-5-10-6.

Hatting herred

Hedensted: 1-2-3-4-5-6-(7-8 el. 8-7)-9-10-11-12-13 el. samme gårde i den omvendte rækkefølge.

Lille Dalby: 3-1-2-4.

Når en gårds andel af en gårdgruppes tilliggende var betydeligt større end de andre gårdes, kan det tænkes, at man har tildelt den to sæt agre, som ikke lå ved siden af hinanden (se 2 s. 74 f.). Bortset herfra og *i den udstrækning de enkelte gårdgrupper svarede til oprindelige gårde* (eller bedriftsenheder), var de agre, der tilhørte en gårdgruppes enkelte gårde, lige så mange parceller af den oprindelige gårds tilliggende jorder, medens tilliggenderne til gårde, som tilhørte flere gårdgrupper eller indgik flere gange i samme gårdgruppe, var dannet ved sammenlægning af sådanne parceller. Hvis to gårde begge tilhører flere gårdgrupper og altid har agre, der lå ved siden af hinanden, er det overvejende sandsynligt, at de pågældende agre har udgjort en (del af en) enkelt gårds tilliggende på et stadium af udviklingen fra de oprindelige gårde til

gårdgrupperne 1683 (se f.eks. 2 s. 41 og 74). Hvis agrene var fordelt på en gårdgruppes gårde efter et andet princip end de andre gårdgruppers gårde, er denne gårdgruppe antagelig yngre eller ældre end de øvrige (se f.eks. 1h s. 43 og 2 s. 52 f.).

Undertiden gjorde der sig en tendens gældende til at lade alle eller nogle af gårdgruppernes og de med gårdgrupperne sideordnede enkeltgårdes agre følge efter hinanden i en bestemt rækkefølge (se nærmere de i tabellen anførte kilder). Hvis det kun var nogle af gårdgrupperne og enkeltgårdene, der således havde fået agre anvist efter hinanden, kan det skyldes, at vedkommende gårdgruppers og gårdes agre engang har været en enkelt gårds eller en nedlagt bebyggelses tilliggende (se f.eks. 2 s. 42 og 54 og 3a s. 51 f. og 55).

Ornum og stuv

Ved ornum forstås man indhegnede særjorder, der holdtes uden for omrebningerne af bymarkerne. En del af de fald og de store sammenhængende stykker af fald, der som påvist ved markbogsanalyserne tilhørte en enkelt gård eller en gårdgruppe, må betragtes som ornum. Til mange landsbyhovedgårdes tilliggende hørte der et eller flere ornum. Et ornum kan derfor være et indicium på, at den gård eller den gårdgruppe, som ornummet tilhørte, har været eller er opstået ved deling af en gammel hovedgård (se 1c s. 4 f. og 2 s. 77).

Stuvene, der ligesom ornummene indtog en særstilling ved omrebningerne, var enkelte agre, der ved salg, gave eller arv var skilt ud fra en gårds tilliggende og lagt til en anden ejendom. Var de udskilte agres areal stort, og omfattede de dele af byens botoftejorder, forelå der ikke en stuvdannelse, men en gårddeling. Medens gårddelingerne resulterede i ændringer af ejendommens bymål, betragtede man ved bymarkernes omrebninger de fleste stuv som ikke eksisterende og overlod det til brugerne af de ejendomme, til hvilke de var henlagt, at træffe aftale med brugerne af de ejendomme, fra hvilke de var udskilt, om, hvilke af sidstnævnte ejendommers tilrebede agre de skulle have til erstatning for de gamle stuv. Hvad enten bymarkerne var omrebede efter udskillelserne eller ikke, kan stuvene således i byer med regelbundet landskifte give sig til kende som enkelte agre, der tilhørte andre ejendomme end dem, de tilkom efter landskiftets principper (se f.eks. 2 s. 40 f.)⁸.

I henhold til Jyske Lov I, 55 skulle man ved solskiftets indførelse hverken opgive sin hævde på ornummene eller på de stuv, der tilhørte kirken (sognekirkens byggefond eller præstebord, formodentlig også udensogns kirker, gejstlige embeder og institutioner), eller om hvilke man ikke vidste (eller kunne se af landskiftet), fra hvilke gårde de stammede. Ved markbogsun-

⁸ Som det fremgår af tabellen s. 15 ff., var det meget almindeligt, at to gårde tilhørte den samme gårdgruppe, og at enten den ene eller den anden havde fået de agre tildelt, der lå på en bestemt plads i gårdgruppens regelbundne agerfølge. I nogle af disse tilfælde foreligger der næppe en gårddeling, men en stuvdannelse.

dersøgelserne er der imidlertid fremdraget en del materiale, der taler for, at kirkestuvene og de gamle stuv ved mange omrebninger, også sådanne, som ikke stod i forbindelse med solskiftets indførelse, blev samlet, så de ligesom ornummene kom til at udgøre hele eller store sammenhængende stykker af bestemte fald. Lejlighedsvis synes de også at være magelagt med de respektive falds første eller sidste agre eller med agre, som lå imellem dem, der tildeltes de forskellige gårdgrupper. (Se 2 s. 46, 47 og 54, 1g s. 193 og 203)⁹.

Huse med jordtilliggender

I mange landsbyer lå der et eller flere huse, hvortil der hørte nogle få agre i bymarken. En del af disse huses agre lå i udmarkerne. Andre huse havde agre, som efter landskiftets regler tilkom bestemte gårde. De må altså være udskilt fra disse gårde antagelig som stuv. (Se 3b). Det må i denne forbindelse erindres, at mange huses jordtilliggende ikke omfattede botoftejord, fordi de stod på gadejord eller var innsidderhuse.

Faldenes stedfæstelse. Rekonstruktioner af kort over bymarkerne 1683

I enkelte byer opgiver markbøgerne, hvorledes faldene lå i forhold til hinanden (se f.eks. 4b s. 86 og 89–92), og i alle byer kan man regne med, at deres beliggenhed til dels har bestemt den rækkefølge, hvori faldene er opmålt¹⁰. Bortset herfra er udskiftningskortene og udskiftningsforretningerne fra slutningen af 1700- og begyndelsen af 1800-tallet gerne de ældste kilder, ud fra hvis oplysninger nogle af de jyske markbøgers fald kan stedfæstes. Kort fra udskiftningstiden, på hvilke faldenes grænser er afsat, er sjældne. Derimod er der en del kort over gårdenes nye lodder, på hvilke de hidtidige fald er markeret ved deres navne. Selv om sådanne navne mangler, kan udskiftningskortene i forbindelse med udskiftningsforretningerne ofte benyttes til stedfæstelse af de gamle fald. Hvis nemlig udlodningsforretningerne giver oplysninger om de falds jorder, af hvilke de enkelte lodder skulle bestå, kan man ved hjælp af de kort, på hvilke lodderne er afsat, bestemme faldenes beliggenhed (se 1a I s. 39 ff., 1a II s. 8 ff., 4a s. 130–34 og 4b s. 80–83 og 86–92).

9 I henhold til recesserne 1539 paragraf 13 og 1547 paragraf 33 havde brugerne af de gårde, hvorfra kirkestuvene var udskilt, fortrinsret til at fæste stuvene. Det ser ud til, at det var mindre almindeligt, at de kirkestuv, for hvis vedkommende denne bestemmelse blev efterlevet, blev magelagt, så de kom til at udgøre sammenhængende stykker af bestemte fald.

10 De fleste markbøger er ekstraktprotokoller, der ikke er disponeret topografisk, men beskriver de enkelte gårdes agre i de forskellige vange efter hinanden, men dog i opmålingens rækkefølge. Hvis der var mange fald, hvori kun nogle af gårdene havde andel, kan det være vanskeligt at bestemme denne rækkefølge.

Når man har bestemt, hvor faldene lå, eller hvorledes de lå i forhold til hinanden, skulle man ved hjælp af markbøgernes oplysninger om mål og måleretninger kunne rekonstruere kort over bymarkerne 1683. Dette arbejde er imidlertid meget vanskeligt, fordi mange af markbøgernes oplysninger er upræcise og unøjagtige, og fordi talrige agre blev opmålt i flere stykker, hvis beliggenhed i forhold til hinanden ikke altid kan bestemmes. Forsøg på rekonstruktioner af kort over østjyske bymarker 1683 er offentliggjort i 1a II s. 12 f. og 4b s. 91 og 93.

*Den topografiske fordeling af gårdenes og
gårdgruppernes tilliggender. Nedlagte bebyggelser*

Som regel var der ikke stor forskel på den relative størrelse af de andele af bymarkernes enkelte fald, som tilhørte de ved hjælp af landskiftet bestemte gårdgrupper såvel som de forskellige gårde. Det forekommer imidlertid, at en eller flere af disse gårdgrupper eller at bestemte gårde havde alle eller forholdsvis mange af nogle af faldenes agre. Dette kan bl.a. skyldes, at de pågældende gårdgrupper eller gårde engang har udgjort en selvstændig bebyggelse, eller at vedkommende fald er et udstykket ornum. Ved at undersøge størrelsen af gårdenes andele af de forskellige fald er der således i 1d s. 20 f. gjort et forsøg på at påvise de gårde, der har udgjort henholdsvis byen Viby Terp og kongsgården i Viby, men som ikke er behandlet som selvstændige bebyggelser i markbogen 1683. Ved en tilsvarende undersøgelse er det i 2 s. 75 ff. gjort sandsynligt, at byen Stautrup er opstået ved sammenlægning af en landsby, der muligvis hed Koltrup, med hovedgården Gammel Stautrup. Endelig skal det nævnes, at man som omtalt ovenfor s. 13 kan forklare, at de tre gårdgrupper i Åby i Hasle herred ikke havde lige store tilliggender, ved at antage, enten at den ene gårdgruppe var en nedlagt og indlemmet bebyggelse, eller at en sådan bebyggelses jorder var fordelt på de to gårdgrupper. Begge forklaringer støttes af den omstændighed, at såvel de to som den tredje gårdgruppe havde alle agre i nogle fald og relativt store andele af andre fald, som lå i bestemte dele af bymarken (se 1a I s. 48–52 og II s. 16 f. og s. 21). Vedrørende mulighederne for at påvise nedlagte bebyggelser ved hjælp af bolinddelingen se ovenfor s. 12 f.

Faldenes aldersbestemmelse

Navnene på en del fald indeholder betegnelser for træer, lyng eller anden bevoksning, som røber, at de relativt sent er taget under plov. Da solskiftet utvivlsomt er den yngste form for landskifte, er det ligeledes sandsynligt, at nogle af de solskiftede fald i byer, hvis fald kun undtagelsesvis var fordelt på gårdene efter dette landskiftes principper, hører til de sidst opdyrkede (se f.eks. 1g s. 191, 1a I s. 50 og II s. 15 f.). Ligesom det mest regelmæssige af alle landskifter, solskiftet, er det yngste, således må man i almindelighed regne med, at fald, hvis landskifte er stærkere regelbundet end de øvrige falds,

er yngre end disse (se f.eks. 1h s. 53–56), og at de fald, i hvilke agrenes bredde afveg mindre fra gennemsnittet end i de andre fald, var yngre end disse (se f.eks. 1h s. 54–56 og 4b s. 94–97). Da tovangsbruget i Jylland er ældre end trevangsbruget, er der en mulighed for, at fald, der dyrkedes efter trevangsbrugets regler, er yngre end fald, der dyrkedes efter tovangsbrugets (se 1a II s. 14–20). Bortset herfra, må man formode, at fald, der dyrkedes mindre intensivt end de andre, såvel som de fald, der lå længere borte fra byerne og var af ringere bonitet end de andre, var yngre end disse (se f.eks. 1a II s. 14–20). Ved at sammenligne den gennemsnitlige agerbredde i de fald, som af ovennævnte grunde må antages at høre til de yngste dele af bymarkerne, med den gennemsnitlige agerbredde i de andre fald, er det konstateret, at de unge falds agre gennemgående var smallere end de gamle falds (se 1a II s. 17–20, 1h s. 54–56 og 4b s. 94–97). Mere omfattende forsøg på at bestemme faldenes alder i forskellige bymarker er som bekendt gjort af David Hannerberg og hans elever. De benytter ikke agrenes gennemsnitsbredde, men de anvendte alenmål som grundlag for aldersbestemmelsen.

Statistiske beskrivelser af bymarkerne 1683

Markbøgernes opgivelser gør det muligt at give statistiske beskrivelser ikke blot af vangenens, faldenes og agrenes længde, bredde og areal i de forskellige bymarker, men også af de arealer, der hvilede hvert år eller var besået med de forskellige kornsorter. Da markbøgernes oplysninger er behæftet med mange fejl, er disse beskrivelser dog ikke særlig pålidelige, og hvis oplysningerne om udsæd og hvile, hvad en del tyder på, ikke beskriver de faktiske forhold, men kun er taksationer, har de selvsagt ikke stor betydning. (Se 1a I s. 37–39 44 ff. og 69 ff., II s. 7 ff., 1b s. 123–25 og 131–33, 1d s. 10 ff., 4a s. 130 ff., 4b s. 79–83, 86–92 og 97–98).

Inddragelse af andre kilder i undersøgelserne

Ovenfor er det omtalt, hvorledes udskiftningskortene og udskiftningsforretningerne kan benyttes til stedfæstelser af markbøgernes fald. Det siger sig selv, at de oplysninger, andre kort og opmålingsforretninger såvel som matrikler, jordebøger og adkomstbreve, tingbøger og præsteindberetninger m.m. indeholder, i mange tilfælde kan supplere det bebyggelseshistoriske materiale, der kan fremdrages ved markbogsanalyserne. I de trykte arbejder, der nævnes i listen s. 7 f., er andre kilder end markbøgerne ofte benyttet, og i 3b ligger der en del excerpter af sådanne kilder, som vedrører byer og gårde i Framlev herred og vil kunne anvendes i forbindelse med markbogsanalyserne til en nærmere redegørelse for herredets bebyggelseshistorie.